

УДК 55

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

П. Білоніжка

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
геологічний факультет, кафедра мінералогії,
вулиця Грушевського, 4, 79005, Львів, Україна,
e-mail: mineral@franko.lviv.ua*

Висвітлено роль Володимира Вернадського в заснуванні Української академії наук, його внесок у науково-організаційну роботу, пошук наукових кадрів, розробку Статуту, побудову академії на світовому рівні науки. Стисло описано й історію розвитку УАН.

Ключові слова: Українська академія наук, Володимир Вернадський, науково-організаційна діяльність, Статут, історія розвитку УАН.

Володимир Вернадський, 1905 р.

Дванадцятого березня 2013 р. виповнилося 150 років від дня народження видатного українського вченого, який зробив вагомий внесок у розвиток світової науки, Володимира Івановича Вернадського. Його наукова спадщина багатогранна. Вона охоплює природничі та гуманітарні науки, зокрема, мінералогію, кристалографію, геохімію, біогеохімію, гідрогеологію, радіологію, філософію, історію наук, ноосферу та ін. Наукові ідеї В. Вернадського на десятиліття випередили час і тепер інтенсивно розвиваються.

У грудні 1917 р. В. Вернадський разом із сім'єю переїхав з Петербурга в Полтаву, де оселився в будинку брата дружини Наталії Георгія Старицького. В травні 1918 р. він одержав телеграму від свого друга, історика Київського університету, міністра народної освіти Української держави, Миколи Василенка: “Терміново приїжджайте в Київ. Є можливість організувати Українську академію наук” [1]. Перспектива створення

в Україні потужного наукового центру була давньою мрією В. Вернадського. І він, не вагаючись, виїхав у Київ. М. Василенко запропонував йому завідувати вищою школою, науковими установами, організувати УАН та Історичний архів. Учений з великим ентузіазмом і натхненням узявся за цю велику і дуже складну роботу. На цьому шляху він зіткнувся з багатьма труднощами.

Микола Василенко, 1910-ті роки.

Тоді в Київському університеті серед професорів не було визначних спеціалістів в галузі мови, літератури й історії України. А без участі фахівців з українознавства неможливо виробити Статут і будувати УАН. Треба було шукати таких людей за межами Києва.

І В. Вернадський звернувся з листом до свого друга, професора Лазаревського інституту в Москві, визначного українського орієнталіста, дослідника історії української мови і літератури (родом з Володимира-Волинського), вченого колосальної ерудиції Агатангела Кримського. Він ось що йому 16 березня 1918 р. писав: “Я взяв на себе головування в Комітеті з створення Української академії наук. Особисто я вважаю важливим її заснування і з точки зору українського відродження, яке, як Ви знаєте, завжди було мені дороге, і з точки зору загальнолюдської – створення крупного наукового дослідницького центру. Чекаю Вас надзвичайно, так як впевнений, що ми з Вами – незважаючи на часткові, неминучі розходження – в загальному зійдемося, і я дуже буду радий попрацювати в цей важкий і трудний момент з такою близькою і дорогою мені людиною, як Ви. В далеке майбутнє я дивлюсь з великою вірою і для України, і для Росії” [1]. І любов до України їх з’єднала.

Агатангел Кримський, 1922 р.

А. Кримський погодився приїхати в Київ, однак із бібліотекою з орієнталістики арабською, перською, турецькою та іншими мовами, з українознавства, яку збирав усе життя. Невдовзі він, тендітний, самотній, приїхав у Київ у спеціальному вагоні зі своєю великою і дорогоцінною бібліотекою (потім він передав її УАН) у супроводі свого молодого учня.

Окрім того, В. Вернадський запросив долучитися до організації УАН видатного українського історика, теж свого друга, професора Харківського університету Дмитра Багалія, який охоче погодився. Обидва ці вчені, як зазначив В. Вернадський, відіграли провідну роль в організації УАН.

В. Вернадський очолив дві комісії: одну з питань учених і вищої школи в Україні (секретарем був молодий київський професор Б. Лічков, росіянин з походження, однак прекрасно знав українську мову), другу – зі складання Статуту УАН (секретар В. Модзалевський).

Ця велика науково-організаційна робота зі створення УАН відбувалася в дуже складних умовах війни, іноземної інтервенції. Відчувався брак кадрів. Як написав у щоденнику В. Вернадський, тоді в Києві він був чи не єдиним, хто мав практичний досвід академічної роботи (працював у Петербурзі академіком з 1912 р.) у Російській академії наук.

Від багатьох інших академій країн Європи РАН відрізнялася тим, що не тільки видавала книжки і журнали, мала бібліотеку, а тим, що при ній існували наукові інститути, музеї, ботанічні сади та ін. В. Вернадський хотів створити в Україні по-

тужний науковий центр, подібний до РАН, який гідно представляв би українську націю у світі.

До складу Комісії з організації УАН В. Вернадський залучив десять відомих професорів з Київського університету і Київського політехнічного інституту: фізико-хіміка В. Кистяківського, геолога П. Тутковського, біолога і селекціонера М. Кашенка, мистецтвознавця Г. Павлуцького, філолога Є. Тимченка, фізика І. Косоногова, економіста М. Туган-Барановського та ін.

У ході роботи вчені-спеціалісти з різних галузей знань за дорученням В. Вернадського склали доповідні записки, робили помітки, в яких обґрунтовували необхідність створення того чи іншого інституту, установи, наголошуючи на необхідності дослідження певної проблеми. Для них В. Вернадський був великим авторитетом, притягальним центром. Він акцентував увагу вчених на те, що УАН повинна стати вищим, провідним органом наукової роботи і відповідати сучасному рівню організації світової науки.

В. Вернадський мріяв широкою дослідницькою роботою швидко підняти невикористані й приховані природні багатства України, які були вивчені погано, а продуктивність праці українського населення перебувала на недопустимо низькому рівні. Потрібна була робота дуже інтенсивна і негайна. За його задумом, академія наук мала бути тісно пов'язана з питаннями практичного життя населення, його потребами, щоб її значення було ясне всьому населенню України.

На думку вченого, УАН повинна відповідати національним і місцевим вимогам як за складом, так і за організацією. Необхідно також, щоб вона відповідала світовому рівню розвитку науки і була визнана "міжнародним союзом академій" [1].

У процесі організації УАН В. Вернадський намагався вирішити два головні завдання: об'єднати українців, які працювали в українському відродженні і для яких російська культура була близькою, та зберегти зв'язок усіх учених, що працювали в наукових і вищих навчальних закладах України, з російською наукою. Він намагався організувати УАН, аналогічну російській академії наук. У цьому його підтримував професор Київського університету, геолог і петрограф В. Лучицький.

В. Вернадський мав розмову з М. Грушевським, який радив йому не поспішати з організацією УАН у перехідний період. Про сучасний тип організації академії наук у М. Грушевського, як зазначив В. Вернадський, було досить поверхове уявлення. Обговорювали й питання стосовно мови. М. Грушевський наполягав, щоб мова УАН була українською з правом вибору французької або німецької, але в жодному разі не російської. Такого погляду щодо мов в УАН дотримувався і М. Василенко.

Питання щодо робочої мови академії, видання її наукових праць, особливо недопущення російської мови, було наріжним каменем концепції національної політики М. Василенка й інших у процесі організації УАН [1].

Згідно зі статутом, в УАН планували організувати три наукові відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний.

Завдання першого відділу полягало у вивченні історії, мови, писемності, літератури, фольклору, побуту, археології, мистецтва і музики, географії, природи, економічних і соціальних умов життя українського народу. Раніше такого наукового центру в Україні не було.

Багато зусиль довелося докласти В. Вернадському для створення відділу фізико-математичних наук. Статут передбачав створити п'ять науково-дослідних установ:

Інститут прикладної механіки, Геодезичний інститут, Фізичний інститут, Ботанічний і Акліматизаційний сади. Організацію інших інститутів і наукових установ відклали на невизначений час, оскільки не було засобів і наукових сил.

Робота над створенням, удосконаленням і розширенням цих відділів продовжувалася і після відкриття УАН.

Стосовно питання мови УАН В. Вернадський зазнавав тиску з двох боків. З одного боку, від української інтелігенції, яка хотіла бачити свою академію національною, а з іншого, – від російських учених, яких лякала “насильницька українізація”. Через це деякі російські вчені навіть хотіли втікати з України [1].

У листі до В. Вернадського О. Ферсман та інші російські науковці радили йому взагалі не займатися організацією УАН, а повертатися в Петербург, у РАН. На це вчений відповів, що їхня думка помилкова і з нею мимохідь і завзято доведеться боротися. У Петербурзі настрої учених був протиукраїнський. Вони боялися відокремлення України від Росії. Українські чиновники щодо мови чинили тиск і на М. Василенка.

Згідно з тодішніми повідомленнями, у Харкові різко зріс рух проти українців і був він значно більший, ніж у Києві. Тоді в наукових колах Харкова і Києва українців було мало.

В. Вернадський з гіркотою зазначив, що на диво мало навколо віри в силу духовного відродження України і всюди є намагання проводити силою те, що повинно втілюватися тільки життям. З того часу минуло майже століття, а цю згубну помилку щодо насильницького вживання української мови й тепер повторюють деякі наші політики. Підтримуючи В. Вернадського, В. Щербаківський наголосив: що б то не було, але Академія залишиться.

Із записів В. Вернадського у щоденнику можна зрозуміти, що вчений не хотів відділення України від Росії і старався робити все можливе, щоб між українськими і російськими вченими існувала дружня співпраця. Бажання тісної співпраці українських і російських вчених на благо науки – добра справа. Проте вчений не замислювався над тим, що в умовах політичної залежності України від Росії УАН вільно розвивати свою мову, літературу, досліджувати свою історію, зберігати свої національні традиції, берегти наукову і культурну спадщину України не зможе. Невдовзі це вже вкотре підтвердилося, коли більшовики, захопивши Київ і запровадивши радянську владу в Україні, заарештували М. Василенка і засудили його до ув'язнення (потім амністували).

Утім, що В. Вернадський не мислив собі України без Росії, нічого дивного немає. З часу існування України під владою Російської імперії (Переяславська угода 1654 р.) на період організації УАН минуло понад 260 років. За той час змінилося понад десять поколінь. Унаслідок заборони Росією української мови чимало українців поступово сприймало російську мову як рідну, а Росію – як свою державу. Незважаючи на те, що В. Вернадський був українського походження і в його родині та в родині дружини збереглися міцні українські традиції, писав про себе як “русского по культуре и всему укладу жизни – правда русского, вся жизнь которого непрерывно была связана с Украиной” [5, с. 18].

У складних умовах життя в Україні 1918 р. тривав процес організації УАН. Крім політичної нестабільності, були нестерпні й побутові умови. У кімнатах панував холод, температура не піднімалася вище 2–4 °С, люди ходили тепло одягнені, у

шубах. Трохи тепліше було в приміщеннях академії, і вчені рятувалися від холоду на роботі, а додому приходили лише спати.

У вересні робота над Статутом була головно завершена. У Статуті зазначено, що наукові праці друкуватимуть українською мовою і тією мовою, якою забажає автор. Це положення задовольняло В. Вернадського, оскільки не відривало від УАН російськомовних учених. Це положення виявилось дуже важливим і тому, що тоді природничими науками в академії займалися головно вчені, які писали по-російськи, що давало змогу представляти наукові успіхи молоді УАН у європейському і світовому науковому процесі. Значимо також, що, крім малої кількості україномовних учених, на той час не була достатньо розроблена українська наукова термінологія.

Після вироблення Статуту 27 жовтня 1918 р. відбулося організаційне засідання, на якому були обрані перші дійсні члени УАН: Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, М. Кашенко, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, О. Левицький, В. Косинський, Ф. Тарановський, П. Тутковський. Президентом УАН одноголосно обрано В. Вернадського, віцепрезидентом – Д. Багалія, а неодмінним секретарем – А. Кримського. Офіційне відкриття УАН відбулося 14 листопада 1918 р. Тоді ж видано “Закон Української держави про заснування УАН у Києві”, підписаний гетьманом України Павлом Скоропадським [6].

З приходом до влади більшовиків А. Кримський 12 жовтня 1919 р. звернувся до секретаря народної освіти, одного з засновників КП(б)У Володимира Затонського з проханням підтримати УАН. І 11 лютого 1919 р. нарком радянської України оголосив наказ про матеріальне забезпечення УАН і створення умов для її розвитку. Тоді в Статут УАН було внесено низку змін, у тому числі не затверджено академіком Д. Багалія та ін.

В. Вернадський 21 вересня 1919 р. записав у щоденнику, що Д. Багалій постарів, пригнічений, переживає втрату своїх українських сподівань і дуже засмучений розгулом більшовиків.

Уже в грудні 1919 р. В. Вернадський фактично відійшов від керівництва УАН і продовжував активно займатися науковою роботою – вивченням живої речовини. На той час обов’язки президента УАН виконував О. Левицький [6].

А. Кримський у листі до В. Вернадського в Петербург просив офіційно підтвердити рішення щодо його перебування на посаді президента УАН. У відповіді від 23 квітня 1921 р. В. Вернадський писав: “Українська академія наук, як Ви добре знаєте, дорога мені, і я думаю, що вона буде мати велике значення в розвитку української культури. Коли я не хочу зараз вертатися до Києва – то це тільки через мою наукову роботу. Я зовсім не можу скінчити її в Києві. Дуже важко працювати і тут в Петрограді – бібліотеки, хоч і великі, та я і тут не можу знайти потрібну мені новішу літературу... Буду дуже радий, коли Ви мені напишете листа. Пишіть по-українськи, бо тут я можу “чути українську мову тільки від моєї дочки (тепер вона студентка Воєнно-Медичної академії) та часом рідко від кого-небудь з українців...”

На мій великий жаль, наукова праця над геохімією та живою матерією не дозволяє мені працювати у Києві, де я не маю можливості мати необхідну мені літературу. При таких обставинах я прошу увільнити мене з усяких адміністративних доручень Академії у Києві, але я би бажав не поривати з Українською Академією наук, дорогою та близькою моєму духовному настрою. Був би радий виконувати усі дору-

чення Академії тут, у Петрограді, та взагалі усюди, де мені доведеться проживати” [1].

Володимир Вернадський з дочкою Ніною, 1910-ті роки.

Декретом від 14 червня 1921 р. Рада народних комісарів України перейменувала Українську академію наук (УАН) на Всеукраїнську академію наук (ВУАН) [3].

Наголосимо, що від початку існування Українська академія наук мала тісні наукові зв'язки з Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, між ними існував книгообмін. Із українських учених, які брали активну участь в організації УАН, дійсними членами НТШ раніше були А. Кримський (1903) і М. Василенко (1911), а потім – Д. Багалій (1923) і В. Вернадський (1924).

Наприкінці 20-х і на початку 30-х років ХХ ст. у ВУАН почалися “чистки”. Фабрикували масштабні процеси, що ґрунтувалися на фальшивих звинуваченнях в участі українських учених спочатку ніби то в якійсь “Спілці визволення України”, а потім – в “Українському національному центрі”. Багатьох українських учених тоді арештували, чимало з них знищено, а будь-які офіційні зв'язки з НТШ припинено. Вибори академіків ВУАН відбувалися відкритим голосуванням. Іноді перед виборами в пресі публікували матеріали про їхнє походження і діяльність, часом у спотвореному вигляді. Траплялися випадки, коли вибори академіків відбувалися навіть на фабриках і заводах. У 30-х

роках ХХ ст. органи радянської влади забороняли українським ученим проводити наукові дослідження, пов'язані з зародженням і розвитком української мови, літератури, вивченням культурної і наукової спадщини України. Зате активно проводили так звані наукові дослідження, спрямовані на зміну правопису української мови – термінології, з метою максимального їх наближення до російської мови. Водночас вели безпощадну боротьбу проти прояву так званого українського буржуазного націоналізму. У 1936 р. Українську академію наук перейменовано на АН УРСР.

Академія наук України пройшла складний і тернистий шлях. Та, незважаючи на величезні труднощі й переслідування, на тимчасові періоди руйнації і занепаду, її життя і розвиток тривали. Після Другої світової війни АН УРСР стала одним із потужних центрів розвитку фундаментальних і прикладних наукових досліджень не тільки в Україні, а й у світі. У 1994 р. АН УРСР перейменовано на Національну академію наук України (НАНУ). Однак національне відродження Української академії наук, про яке так мріяв і для до якого доклав багато сил В. Вернадський, ще не набуло належного розвитку і в часи незалежності України.

Як зазначив О. Мазур [4], наука не стала пріоритетом державної політики, надійним фундаментом її соціально-економічного розвитку та основою гарантування національної безпеки. Вона виживає переважно завдяки ентузіазму самих учених. Передбачених у бюджеті на 2013 р. 2,7 млрд грн. не вистачає навіть на виплату заробітної платні, не кажучи вже про фінансування нових розробок, придбання сучасного устаткування і приладів, оплату комунальних платежів, які постійно зростають. Через нестачу коштів НАН України доводиться скорочувати кількість наукових кадрів або перейти на неповний робочий день чи відправити науковців на 2,5 місяця у відпустку за свій кошт [4].

Унаслідок такої політики держави за часи незалежності України в 3,3 раза зменшилась кількість працівників у інноваційній сфері, тоді як в інших державах вона зросла в 2–4 рази; у 3,5 раза зменшилась кількість дослідників у галузі технічних наук, водночас їхня кількість у юридичних науках збільшилася в 3,5 раза, а в політичних – у 5,6 раза. Якщо витрати державного бюджету України на силові та судові відомства зросли з 18,13 млрд грн. у 2010 р. до 25,90 млрд грн. у 2013 р., то бюджет НАН України залишився майже без зміни (2,54 млрд грн. у 2010 р. і 2,57 млрд грн. у 2013 р.). Приріст ВВП завдяки впровадженню нових технологій в Україні становить лише 0,7 %, тоді як у розвинених країнах він досягає 60–90 %. Провідні країни світу будують свій економічний розвиток на новітніх технологіях, а Україна намагається будувати свій добробут на металургії та хімії [4].

Отже, у ході відзначення 150-річчя від дня народження В. Вернадського на підставі вивчення його щоденників, епістолярної спадщини та інших матеріалів з'ясовано, у яких неймовірно складних і важких умовах відбувалася організація і розвиток Української академії наук. Незважаючи на трагічні події, Академія збереглася, упродовж багатьох років розвивалася й здобула всесвітнє визнання. У цьому є велика заслуга видатного українського вченого, академіка Російської академії наук (1912), академіка Української академії наук (1918), першого президента УАН (1918), дійсного члена НТШ (1924), Празької (1926) і Паризької (1928) академії наук Володимира Вернадського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 / С. Н. Кирнаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская, М. Ю. Сорокина. – Киев : Наук. думка, 1994. – 271 с.
2. Вернадский В. И. Фотоальбом / Спец. съемка В. М. Корнюшина, авт. текста Г. П. Аксенов, В. С. Неаполитанская. – М. : Планета, 1988. – 239 с.
3. Енциклопедія / Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 2012. – Т. 1. – 600 с.
4. Мазур О. А. Наука України: цифри, факти, проблеми / О. А. Мазур // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 88–100.
5. Сытник К. М. В. И. Вернадский, жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. – Киев : Наук. думка. – 1988. – 366 с.
6. Українська Академія Наук // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3335–3340.

*Стаття: надійшла до редакції 16.05.2013
доопрацьована 20.10.2013
прийнята до друку 04.11.2013*

**VOLODYMYR VERNADSKYJ – THE FOUNDER OF UKRAINIAN
ACADEMY OF SCIENCES**

P. Bilonizhka

*Ivan Franko National University of Lviv,
geological faculty, department of geology of minerals,
Hrushevsky Street, 4, 79005, Lviv, Ukraine,
e-mail: mineral@franko.lviv.ua*

The role of Vernadskyj in establishing of Ukrainian Academy of Sciences, his contribution to the scientific and organizational work, search for scientific personnel and development of the world dimension of the Academy are covered. The history and UAS in the first decade of its existence is briefly described.

Key words: Ukrainian Academy of Sciences, Volodymyr Vernadskyj, scientific and organizational activities, the Charter of UAS, the history of UAS.

ВЛАДИМИР ВЕРНАДСКИЙ – ОСНОВАТЕЛЬ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

П. Білоніжка

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
геологический факультет, кафедра минералогии,
улица Грушевского, 4, 79005, Львов, Украина,
e-mail: mineral@franko.lviv.ua*

Освещено роль Владимира Вернадского в основании Украинской академии наук, его вклад в научно-организационную работу, поиск научных кадров, разработку Устава, создание академии на мировом уровне науки. Вкратце освещено историю развития УАН.

Ключевые слова: Украинская академия наук, Владимир Вернадский, научно-организационная деятельность, Устав, история развития УАН.